

НАЦІОНАЛЬНИЙ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

ЦЕНТР АРХЕОЛОГІЇ КИЄВА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ І УТОПІК

НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА
ПРАВознавства ім. О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО ЧЕРНІГІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

КИЇВСЬКА ДУХОВНА АКАДЕМІЯ І СЕМІНАРІЯ

Церква - наука - суспільство: питання взаємодії

*Матеріали Тринадцятій Міжнародної наукової конференції
(27–29 травня 2015 р.)*

КИЇВ – 2015

Спершу слід зауважити, що складність дослідження пов'язана з невеликою вибіркою писемних джерел, які збереглися до сьогодні. Проте і наявні тексти літописів різних списків подають цікаву інформацію за X – початок XX ст., на якій варто зупинитися докладніше.

За нашими підрахунками, у 36 звістках про жіноцтво в Іпатіївському літописному зведенні (далі – Іп.) X – початку XII ст. (фрагмент тексту, що традиційно віднесений до ПВЛ) у 21 з них давньоруські княгині та князівни названі по іменах (загалом – 15 імен жінок). В Лаврентіївському літописному зводі (далі – Лавр.) у частині ПВЛ згадано 12 жінок по іменах у 14 звістках із загальної кількості 27 повідомлень про жіноцтво. Отже, лише близько половини давньоруських жінок, згаданих у ПВЛ, названі по іменах. Природно, виникає питання, чому саме про них згадав літописець/літописці? Який їх внесок до скарбниці історії?

Переважна більшість жінок згадані у ПВЛ у контексті одруження з князями або зафіксована їхня смерть. Виняток становлять ті, хто прийняли постриг у черниці чи навіть були ігуменями. А. Ф. Литвина та Ф. Б. Успенський помітили, що в літописах до останньої третини XII ст. по іменах названі саме черниці та жінки, доля яких склалася невдало. Оскільки до шлюбу князівни зазвичай іменувалися по імені батька, а одружені жінки – по імені чоловіка, тож зв'язок із родом у черниць був втрачений і вони фактично відійшли від традиційних родових відносин [8, 238-240]. Отже, чим це жіноцтво запам'яталося?

Першою з них є “Грекиня”, колишня черниця, дружина Ярополка Святославича з 977 р., яка народила Володимиру Святославичу 980 р. сина Святополка [5, 63, 66; 6, 75, 78; 10, 125, 127]. Як зазначає літописець, вона була дуже вродливою, тому її і обрав у дружини Святослав Ігорович для свого сина Ярополка. Д. Донської та Л. В. Войтович підтримують думку про те, що князь Володимир одружився з нею, коли вона вже стала вдовою, влітку 980 р. [2, 244; 3, 17]. Ні її ім'я, ані її доля з літописів не відомі.

Друга дружина Володимира Святого – Рогнеда, донька полоцького князя Рогволода, згадана у Тверському літописі під 988 р. як черниця на ім'я Анастасія [7, 113]. В Іп., Лавр. та Новгородському Першому літописі (далі – НПЛ) молодшого ізводу цієї інформації немає, а тільки повідомляється про одруження з князем Володимиром і її смерть у 1000 р. [5, 64, 67, 114; 6, 76, 78-79, 129; 10, 125, 168]. На думку Л. В. Войтовича, вона стала черницею у Полоцькій землі, куди виїхала разом із сином Ізяславом [2, 244]. Більше з ПВЛ про її долю нічого не відомо.

Найбільшу кількість хронікальних повідомлень – в Іп. 4 звістки, в Лавр. два повідомлення і в НПЛ старшого і молодшого ізводів по одній згадці – присвячено донці Всеволода Ярославича Анні. Вперше на сторінках літописів вона згадана під 1086 р. в Іп. як Янка [5, 197]. М. Д. Хмиров та О. В. Назаренко вважали її донькою князя Всеволода від першого шлюбу, повнокровною сестрою Володимира Мономаха, не вказуючи року її народження [9; 11, 11].

В Іп. зазначається, що в 1086 р. Янка прийняла постриг у монастирі Святого Андрія в Києві, збудованому її батьком Всеволодом, в якому вона стала настоятельницею – ігуменею [5, 197]. На думку Н. Баумгартена, яку підтримав і Л. В. Войтович, Янка Всеволодівна була заручена з Костянтином Дукою в 1074 р., співправителем Візантійської імперії. Проте шлюб не відбувся [2, 456; 4, 22]. Далі в Лавр. та в Іп. зафіксовано, що вона поїхала в Грецію в 1089 р. як наречена, а повернулася 1089 (1090) з митрополитом Іоанном III, скопцем, котрий через рік помер [5, 200; 6, 208; 10, 18, 202]. З цього припускають, що Анна Всеволодівна виконувала там дипломатичне доручення. Наступна звістка стосується її смерті 3 листопада 1112 р. і поховання в Андріївському (Янчиному) монастирі [5, 273-274; 6, 289]. Пам'ять Анни Всеволодівни відзначається православною церквою 3 листопада та 18 травня [1, 41; 3, 38]. Як бачимо, вона зробила внесок як у культурний розвиток Русі, так і була дипломатом і певною мірою політичним діячем свого часу. Теза, поширена ще з часів В. Н. Татищева про заснування Анною при Андріївському монастирі першої жіночої школи, є спірною, адже в інших джерелах вона не знаходить підтвердження.

Сестра Анни Всеволодівни Євпраксія (Адельгейда) згадана в ПВЛ двічі, коли прийняла чернечий постриг 6 грудня 1106 р. та зафіксована дата 9 (10) липня 1109 р., коли померла, і навіть зазначено, що похована у божниці при Печерському монастирі [5, 257-258, 260; 6, 281, 283]. На думку Л. В. Войтовича, Євпраксія постриглася в черниці в Переяславі через свою трагічну долю [2, 457]. Вийшла заміж за німецького маркграфа Генріха III Штаденського, а після його смерті стала дружиною німецького імператора Генріха IV, в шлюбі з яким не була щасливою через його розбещеність і брутальне ставлення; покинула Німеччину і згодом повернулася на Русь. Найімовірніше, вона прийняла постриг в Янчиному (Андріївському) монастирі, де ігуменею була її сестра.

Їхня сестра також згадана в ПВЛ під ім'ям Ірини (Катерини) Всеволодівни, померла 11 (24) липня 1108 р. [5, 260; 6, 283]. Дослідники зауважують, що вона була черницею [2, 457; 4, 22], хоча в літописах про це інформація відсутня.

Ще одна князівна-черниця, згадана лише в Іп., – це Предслава Святославівна, донька Святослава Ярославича, яка померла 1116 р. [3, 37; 5, 284].

Втім, не лише імена княгинь і князівен потрапили на сторінки ПВЛ. Під 1091 р. названо ім'я дружини Яна Вишатича Марії, яка була православною, жила за заповідями, померла 16 серпня 1091 р. У ПВЛ зазначається, що її поховали в церкві Успіння Богородиці Києво-Печерського монастиря, з лівого боку, напроти гробу Прп. Феодосія, як і пророкував Феодосій Печерський [5, 203-204; 6, 212].

Слід також виокремити звістку, датовану 4 вересня 1113 р., про смерть ігумені монастиря Св. Лазаря у віці 92 роки, 60 з яких вона провела в монастирі [5, 276]. На жаль, у літописах відсутня інформація про її ім'я та походження.

Отже, є підстави вважати, що на сторінки ПВЛ потрапляли імена тих жінок, які відзначилися у політичній і культурно-релігійній сферах. У переважній більшості вони відомі своїм православним подвигом (черниці, ігумені, княгині і князівни – засновниці церков і монастирів) і праведним життям. Ймовірно, доля кожної з них була складна або навіть трагічна, через що вони віддали перевагу монастирському життю.

Можна припустити, що події їхнього життєпису були відображені в ПВЛ як приклад для наслідування. Проте, це потребує подальших досліджень.

Примітки

1. Барсуков М. П. Источники русской агиографии. – СПб., 1882.
2. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – 784 с.
3. Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч. 1 (середина IX – начало XIV в.) / [под ред. Д. М. Шаховского]. – Ренн, 1991. – 367 с.
4. De Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes / N. De Baumgarten. – Roma, 1928. – 95 p.
5. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М. : Языки русской культуры, 1998. – Т. 2 (репринт СПб., 1908). – 648 с.
6. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – М. : Языки русской культуры, 1997. – Т. 1 (репринт Л., 1926). – 496 с.
7. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью // ПСРЛ. – СПб., 1863. – Т. 15. – 540 с.
8. Литвина А. Ф. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропоники. – М. : Индрик, 2006. – 741 с.
9. Назаренко А. В. Анна // Православная энциклопедия. – М. : Церковно-научный центр “Православная энциклопедия”, 2000. – Т. II [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/115552.html>.
10. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. А. Н. Насонова]. – М. ; Л., 1950. – 580 с.
11. Хмыров М. Д. Анна Всеволодовна // Алфавитно-справочный перечень государей русских и замечательнейших особ их крови. – СПб. : Обертка печ. в тип. А. Бенке, 1870. – С. 12. – 98 с.

Ясновська Л. В.

Кандидат історичних наук, доцент

Науково-навчальний інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського
Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ М. Г. ВАЙНШТЕЙНА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Серед музейників Чернігівщини 20–30-х рр. ХХ ст. виділяється постать Марка Григоровича Вайнштейна. Народився він у робітничій родині 1894 р. в мальовничому містечку Конотопі. Після закінчення в 1918 р. Київської художньої школи вчителював у сільських школах України. Зацікавленість українськими старожитностями привела М. Г. Вайнштейна до Конотопського окружного музею, в якому з березня 1923 р. перебував на посаді завідувача, а з травня 1925 р. – директора Чернігівського Державного Музею (далі – ЧДМ).

До кола його інтересів потрапили як археологічні, так і архітектурні пам'ятки Чернігово-Сіверщини. Поряд з власне музейною роботою М. Вайнштейн розгорнув енергійну діяльність щодо охорони пам'яток як рухомих, так і нерухомих. Для цього він неодноразово, без коштів, здійснював піші далекі експедиції в різні райони спочатку Конотопської округи, а потім і Чернігівської. Йому вдалося взяти на облік ряд церков, цінних архітектурних пам'ятників і предметів культурно-історичного значення, що в них зберігались.

Саме на травень 1925 р. припадає кампанія Укрголовполітосвіти та відділу культів НКВС України щодо перевірки культового майна. За дорученням Укрголовполітосвіти такий облік на Чернігівщині здійснювався ЧДМ. Спільними зусиллями М. Вайнштейна, С. Баран-Бутовича, В. Дроздова, В. Шугаєвського були обстежені та зареєстровані пам'ятки культової архітектури міст Ніжина, Любеча, більшості сіл Довжицького, Олишівського, Тупичівського районів (сучасні Чернігівський, Ріпкінський, Городнянський). На початок 1926 р. на обліку ЧДМ лише в Ніжинській окрузі перебувало 30 пам'яток культової архітектури. Музей звернув увагу і на пам'ятки неправославних культів, зокрема іудаїзму, зафіксувавши їхній стан, на жаль, лише в Чернігові [2, 251; 4, 268]. Це був недолік для всіх інших музеїв України. Така плідна робота дозволила до травня 1927 р. Українському комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) скласти загальний реєстр пам'яток республіканського значення України.

В обов'язок музейних працівників входило контролювання ремонту та реставрації культових пам'яток краю. На початку 1926 р. фахівці ЧДМ визначили умови ремонту церкви в с. Смичин. У 1927/28 рр. за наполяганням музею та під його контролем релігійними громадами були відремонтовані Андріївська та Спасо-Преображенська церкви в с. Стольне, Михайлівська в с. Листвені, Троїцька – в Чернігові. Водночас музей заборонив перебудову збудованої в 1742 р. Дуніним-Борковським церкви в с. Стольне, оновлення іконостасу Миколаївської церкви в с. Шестовиці. Але траплялися випадки перебудови чи зміни інтер'єру пам'яток культової архітектури релігійними громадами без дозволу пам'яткоохоронців. Про це в кінці 1928 р. на сторінках газети “Червоний стяг” з обуренням повідомляв директор М. Вайнштейн [1, 4].

До кола інтересів охорони пам'яток ЧДМ належали і монастирські комплекси, а саме – збереження цінних з архітектурно-мистецького боку їхніх будівель некультового призначення. Це передбачало передачу житлових та ін. приміщень монастирів для використання різними установами та організаціям. У 1928 р. ЧДМ виступив ініціатором передачі будинку колишньої духовної консисторії в садибі Єлецького монастиря в користування місцевої окресільгоспспілки, яка брала на себе зобов'язання на визначених музеєм умовах відремонтувати пам'ятку. Це дозволило зберегти споруду. Значного поширення в середині 20-х рр. набула практика вилучення у релігійних громад взятих на облік пам'яткоохоронцями культових предметів художньо-історичного значення і передача їх на збереження до музеїв. У 1926 р. до ЧДМ надійшло більше 200 пам'яток культового вжитку з православних храмів та синагог. У 1927 р. С. Баран-Бутович з Домницького монастиря, а М. Вайнштейн у храмах Городнянського району відібрали цікаві зразки різьблення, живопису, шиття [4, 267].

Важливим досягненням пам'яткоохоронців України в середині 20-х рр., свідченням зростання уваги не тільки громадськості, а й державних органів до вирішення проблем збереження набутих минулих поколінь стало утворення в республіці ряду державних історико-культурних заповідників. Причетний до проголошення унікальних об'єктів Чернігова історико-культурним заповідником був і М. Вайнштейн. По-перше, він порушив питання перед Київською крайовою інспекцією про врятування шляхом закріплення чи перенесення до музею фрески св. Теклі XI ст., відкритої в 1923 р. у Спаському соборі М. Макаренком [5; 7, арк. 11]. Треба відмітити, що представники інспектури та ВУАК підтримали його. В липні 1927 р. до Чернігова було запрошено Д. Кіпліка, який разом з М. Вайнштейном, головою ВУАК О. Новицьким встановили, що єдина можливість врятувати фреску – перенести до музею. М. Вайнштейн у листі-подяці Д. Кіпліку надав високу оцінку його виконаним роботам: “При знятті фрески ви уникнули будь-яких пошкоджень: зняття фрески з шаром тинку не дало жодних розколин, що могли природно трапитись; не сталося ніяких порушень фарби” [7, 22].

Разом із Д. Кіпліком, О. Новицьким, І. Моргилевським та Ф. Ернстом М. Вайнштейн проводив заходи щодо охорони Єлецького монастиря. Так, у липні 1927 р. постало питання про збереження фрескового живопису Успенського собору. Науковці прийшли до висновку, що “всі частини архітектури і розпису настільки пов'язані поміж собою, що розглядати їх окремо не можна” [6, 3]. Такі висновки прискорили оголошення Єлецького монастиря історико-культурним заповідником.

Наприкінці року М. Вайнштейн звернувся до президії Чернігівської міської ради про необхідність поліпшення охорони та проведення невідкладного ремонту архітектурних пам'яток на території Єлецького монастиря. Члени президії повністю погодилися з дослідником про необхідність термінових ремонтних робіт та звернулися до Чернігівського окрвиконкому з проханням передати Єлецький монастир в управління міськради. Вже в 1928 р. він